

31.

Ազատագրուած հողը իրացման կարիք է զգում*

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԱՆԵԱՆ

Արցախի ազատագրութեան համար բռնկուած պատերազմում 1994 թուականի Մայիսին մարտական գործողութիւնները դադարեցուցին, եւ խաղաղութիւնը շարունակուած է մինչ օրս: Պատերազմի արդիւնքում հայկական կողմը ազատագրեց ոչ միայն նախկին Լ.Ղ.Ւ.Մ.ի տարածքի մեծ մասը (բացառութեամբ Շահումեանի շրջանի եւ Մարտակերտի շրջանի մի քանի գիւղերի), այլեւ շրջակայ տարածքները, որտեղից մշտական սպառնալիք էր կախուած մայրաքաղաքի՝ Ստեփանակերտի վրայ: Մարտական գործողութիւնները տեղափոխուեցին դիւանագիտական ոլորտ, ուր մինչ օրս հայկական կողմը թէեւ խոշոր պարտութիւններ չի կրել, բայց եւ չի կարողացել ռազմական յաջողութիւններին եւ առաջացած ստատուս-քոլոյին համարժէք յաղթանակներ ունենալ: Հակամարտութեան կողմերի դերերը հիմնովին փոխուեցին. Ադրբեջանն սկսեց ներկայանալ որպէս յարձակման ենթարկուած կողմ եւ իր բոլոր դիւանագիտական ջանքերն ուղղեց Ղարաբաղը որպէս հակամարտող կողմ բանակցային գործընթացից դուրս մղելուն, ինչը նրան յաջողուեց: Հայկական դիւանագիտութիւնը աւելի կրաւորական կեցուածք ընդունեց, եւ վերջին 8-9 տարիներին Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին քաղաքական խնդիրներով զբաղուող գերատեսչութիւնների ընդհանուր մօտեցումը կարելի է գնահատել իբրեւ առաջացած ստատուս-քոլոն որքան հնարաւոր է երկարաձգելու քաղաքականութիւն: Սա եւս պարտութիւն չէ, աւելին՝ յաղթանակ է, եթէ այս ընթացքում յաջողուէր իւրացնել եւ վերաբնակեցնել պատմական Հայաստանի այն տարածքները, որոնք Ադրբեջանը բռնագաւթել էր 1918 թ. յետոյ: Այս առումով, անելիքը, ի հարկէ, առաջին հեր-

* ԴՐՕՇԱԿ, Հոկտեմբեր 2002, թիվ 4:

թին մեր պետութեան ուսերին պիտի ծանրանար, բայց մեծ իմաստով պիտի դառնար համագգային խնդիր:

Վերաբնակեցման ոչ մեծ ծրագրերը կազմուում եւ իրականացուում էին միայն բուն Լեռնային Ղարաբաղի դատարկուած բնակավայրերում եւ Հայաստանի հետ Արցախը կապող Քաշաթաղի շրջանում: Յայսօր պաշտօնապէս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան կազմում գործում է Քաշաթաղի շրջանը, որն ընդգրկում է Լաչինի, Քելբաջարի, Զանգելանի շրջանները: Սա վարչական ամենամեծ միաւորն է երիտասարդ Հանրապետութեան կազմում, եւ տեղի բնակչութիւնը գործուն դերակատարութիւն ունեցաւ վերջին նախագահական ընտրութիւններում: Ազատագրուած միւս տարածքները դեռեւս վարչական միաւորներ չեն կազմում եւ հիմնականում միայն գինուորական ստորաբաժանումների հսկողութեան տակ են: Այսինքն՝ Հանրապետութեան իշխանութիւնների այս վարքագծից՝ իւրացման աշխարհագրութիւնից, հակառակորդը յստակ պատկերացում է ունենում, թէ ի՞նչ գիջումների է պատրաստ հայկական կողմը: Սա նշանակում է խաղալ բաց խաղաքարտերով: «Տարածքներ կարգավիճակի դիմաց» կարգախօսը թէեւ յամառօրէն մերժուում է Ադրբեջանի իշխանութիւնների կողմից, այնուամենայնիւ, ձեռնտու չէ, անգամ անհանդուրժելի է հէնց մեզ համար:

Ի հարկէ, հողը, տարածքը իւրացուում է, հայրենիք է դառնում առաջին հերթին մարդու ներկայութեամբ՝ նրա շնչով, ձեռքի աշխատանքով, քրտինքով ու հողի հետ կապուածութեամբ: Բայց կարեւոր է ոչ միայն վերոնշեալը:

Մեզ համար չափազանց կարեւոր է նաեւ հոգեբանական իւրացումը: Իսկ այդ գործընթացն իրականացուում է, այսինքն՝ հողը հարազատանում է մշակութային սրբագործմամբ: Ասացինք արդէն, որ Ֆիզիկական իւրացման, այսինքն՝ վերաբնակեցման ընթացքն ու աշխարհագրութիւնը գոհացուցիչ չեն կարող լինել, եւ անչափ թանկագին ժամանակ ենք կորցնում: Բայց նոյնիսկ այս դանդաղ ընթացքից չափազանց յետ է մնում ազատագրուած հայրենի հողի հոգեբանական հարազատացման եւ մշակութային իւրացման գործը: Այսինքն՝ մեր մշակոյթը չափազանց մեծ պարտք ունի, իսկ ժամանակը այնպիսի մեծ տոկոսներ է աւելացնում մայր պարտքի վրայ, որ սպառնում է սնանկացնել առհասարակ մեր

մշակութային ներկան: Մշակութաբանօրէն իմաստաւորուեցին անգամ պատերազմն ու յաղթանակը:

Մեր արուեստի ու գրականութեան մէջ չկան ո՛չ մարդու տառապանքը պատերազմի արհաւիրքներից, ճակատագրի շունչն ու անձի ողբերգութիւնը, ո՛չ էլ յաղթանակած անհատի ու ազգի նկարագիրը: Եթէ ժամանակին մեր մշակոյթը կարողանար կամաւորի զոհաբերման իմաստը, նուիրումը վերածել հասարակական գիտակցութեան, դժուար թէ հասարակութեան մէջ առաջանար «ասֆալտի ֆիդայի» եզրը, որը մեծ չափով օտարացրեց ժողովրդին ազատագրական պատերազմում տարած իր յաղթանակից:

Կար անցած դարի ազատագրական պատերազմի հերոս հայդուկապետերին նուիրուած հարիւրաւոր երգերի աւանդոյթը, եւ այս ասպարէզը մեր օրերում առաջ ընկաւ արուեստի այլ ճիւղերից: Սակայն բոլոր նոր ստեղծուած երգերը թէ՛ իրենց ռիթմերով եւ թէ բովանդակութիւնից բխող հնչականութեամբ կրկնում էին հներին, ինչը հեշտ էր, ուստի եւ հիմնականում ոչ՝բարձրարժէք: 19րդ դարի վերջին եւ 20րդի սկզբներին ստեղծուած բոլոր հայդուկային երգերն աւարտուում են հերոսի մահով, այսինքն՝ սգերգ են: Առաւել եւս սգերգ են այն երգերը, որոնք կրում են ջարդերի հետքը՝ «Ագանայի ողբը» եւ այլն: Անցած դարի եւ մեր օրերի հայ ժողովրդի մղած պատերազմները բնոյթով ազատագրական են, սակայն մնացած բոլոր առումներով դրանք շատ տարբեր են: Հայդուկային փոքր խմբերը, Արեւմտեան Հայաստանի լեռներում մարտնչելով անմնացորդ, չհասան վերջնական նպատակին՝ չստեղծուեց ազգային բանակ, եւ չկանխուեց Եղեռնը: Իսկ երբ ստեղծուեց բանակը եւ կարողացաւ պաշտպանել իր նորաստեղծ պետութիւնը՝ Առաջին Հանրապետութիւնը, վրայ հասաւ կոմունիզմի կարմիր իշխանութիւնը եւ թոյլ չտուեց, որ ծնուի նաեւ յաղթական երգը:

Արցախեան պատերազմը նոյնպէս հայդուկային սկիզբ ունեցաւ, եւ պատերազմի առաջին տարիներին ամբողջ ծանրութիւնն իրենց ուսերին կրեցին կամաւորները՝ կը կոչենք նրանց ազատամարտիկներ, ֆիդայիներ, թէ հայդուկներ, միեւնոյն է: Սակայն ի տարբերութիւն նախորդ դարի ֆիդայական շարժման, նորագոյն ազատագրական պայքարը ծաւալուեց անկախ պետութեան վերածնման ու ձեւաւորման պայմաններում, ինչը երկրի բանակի ա-

րագ ձեւաւորման գրաւականն էր: Միաժամանակ, անկախ պետութիւն նշանակում է միջազգային իրաւունքի ենթակայ լինելու կարգավիճակ, միջազգային յարաբերութիւններ եւ շահեր, այլ խօսքով՝ նաեւ դիւանագիտական ոլորտ ու բանակցութիւնների հնարաւորութիւն: Սա էական առաւելութիւն է. նստել բանակցային սեղանին՝ ունենալով յաղթանակ եւ ազատագրուած հայրենի հող, ինչը չէր եղել դարեր շարունակ: Բայց, ինչպէս ասացինք, երգարուեստը, որը կարելի է բնորոշել որպէս գուսանական երգի վերագրութօնք, առաջ ընկաւ եւ, անկախ իր այլ որակներից, կարողացաւ սերունդներին պահ տալ անունները մի շարք հերոսների՝ Թաթուլ, Վարդան, Շահէն եւ այլք:

Արուեստի մէկ այլ ճիւղ՝ վաւերագրութիւնը, մասնաւորապէս՝ լուսանկարչութիւնը եւ կինօ-արուեստը նոյնպէս բաւական մեծ գործ են արել: Այսօր ազատամարտին մասնակցած լուսանկարիչներն ու կինօ-օպերատորները անձնական հարուստ արխիւներ են ստեղծել, բայց ամբողջի համակարգը նոյնպէս ուշանում է:

Այնուամենայիլ, վաղուայ արուեստի այլ ներկայացուցիչները երախտապարտ են լինելու նրանց, որովհետեւ ձեռքի տակ հարուստ նիւթ են ունենալու: Այսինքն, թեմային վերաբերող ուրիշ բան առայժմ մեր մշակոյթի մէջ չկայ, եթէ հաշուի չառնենք տարբեր բանաստեղծական ժողովածուներում տեղ գտած մի քանի չափածոյ ստեղծագործութիւնները կամ մի քանի հեղինակների մի շարք պատմուածքներն ու վիպակները: Թւում էր, թէ գրականութիւնը պիտի առաջամարտիկի դեր ստանձնէր, բայց անհասկանալի ներհի մէջ է: Դարձեալ համեմատական եզր անցկացնելով անցած դարի պատմական իրադարձութիւնների եւ արուեստի ու գրականութեան միջեւ, յիշենք Յակոբ Օշականի այն արտայայտութիւնը, ըստ որի՝ անհնար է Յեղասպանութեան մասին գեղարուեստական խիստ արժէքաւոր ու հետաքրքիր վէպ գրել, որովհետեւ գրեթէ ամէն տեղ հայերս մորթուել ենք միեւնոյն խոնարհ հնարագանդութեամբ, եւ չի եղել դիմադրութիւն:

Կրկնենք, որ Արցախեան Ազատամարտը պատմական միանգամայն այլ դրսեւորումներ առաջացրեց եւ ազգային նոր որակներ բացայայտեց: Ինչո՞ւ այն չի արժանանում հայ գրողի գրչով իմաստաւորման: Թւում է, թէ 10 տարին բաւական է, որպէսզի սպիանար ցաւը եւ հնարաւորութիւն տար իրադարձութիւններ

րին նայել անկաշկանդ, անաչառ հայեացքով, ինչը ճշմարիտ գրական ստեղծագործութեան գլխաւոր նախապայմանն է: Բայց այստեղ մի հանգամանք կայ, որ ստիպում է հայ վիպասանին դեռ սպասել: Պատերազմը աւարտուած չէ՝ ո՛չ ժողովրդի, ո՛չ էլ յատկապէս հայ գրողի ենթագիտակցական խորքում: Զկայ աւարտը, եւ չի կարող էպիկական ստեղծագործութիւնը լիարժէք լինել, առանց իմաստուն վերջաբանի:

Լեւ Տոլստոյն իր «Պատերազմ եւ խաղաղութիւն»ը գրեց նապոլէոնի արշաւանքից մօտ կէս դար անց: Էլ չենք ասում հայ վէպի մասին, որը մշտապէս միայն դարերի խորքն է գնացել եւ երբեք չի փորձել մի քանի տասնամեակի վաղեմութեան պատմական խոշոր իրադարձութիւններին անդրադառնալ: Վերջերս մամուլում յայտարարուեց, որ հրապարակախօս եւ գրող Զօրի Բալայեանը սկսել է Ղարաբաղեան շարժման եւ պատերազմի ամբողջ վաւերագրութիւնը հանրագիտարանային մանրամասնութեամբ գրելու շնորհակալ գործը: Այն կը դառնայ առաջին կոթողային աշխատութիւնը Արցախեան պատերազմի թեմայով, բայց նաեւ թռչողի կը դառնայ արուեստի հետագայ սլացքների համար: Երբ չկայ գրական հիմքը, աւելորդ է խօսել կինոյի, թատրոնի եւ այլ արուեստների եւ արժէքների մասին: Թէեւ հայ կինօն ծանրագոյն ժամանակներ է ապրում, այնուամենայնիւ նկարահանում են ֆիլմեր, որոնցում եւ ոչ մի անդրադարձ Արցախեան հերոսամարտին: Յանուն արդարութեան ասենք, որ մի քանի մասնաւոր փորձեր արուել են, սակայն ձախողումն այն աստիճան մեծ է եղել, որ սկսուած գործերը չեն էլ աւարտուել կամ աւարտուելուց յետոյ չպրտուել են մի կողմ: Այստեղ նոյնպէս աւելի առաջ է ընկել վաւերագրութիւնը, եւ փառք ու պատիւ նրանց, ովքեր մոռացութեան փոշու վտանգը մեղմում են իրենց վաւերական տեսաժապաւէսներով: Յատկապէս յիշարժան է Սամուէլ Թադեւոսեանի «Նոնարհ հերոսներ» շարքը, որը պարբերաբար եթեր է հեռարձակւում Հայաստանի Հանրային Հեռուստատեսութեամբ:

Թատրոնը, որն ամենագործունն է հասարակական գիտակցութեան վրայ ազդեցութեան ուժով, նոյնպէս որեւէ կերպ մինչ օրս չի անդրադարձել ազատագրական պայքարին, անհաղորդ է մնացել քաղաքական խոշոր ցնցումներին: Նոյնն է պատկերը այլ արուեստներում նոյնպէս:

Այսպիսով, շուտով կը լրանայ 9 տարին, ինչ կնքուել է գինադադար, եւ հայը հազուադէպ անգամ կարողացել է կորցրած հողերը յետ վերադարձնել: Հայաստանցի քանի՛ մտաւորական է եղել այդ հողերում, քանի՛ պատգամաւոր, դերասան, բանաստեղծ, նկարիչ եւ ուսուցիչ գիտի, թէ ո՛րն է, ասենք, Ֆիզուլու շրջանի պատմական անուանումը, քանի՛ սս գիտենք, որ Զանգելանը վաղուց վերստացել է իր Կովսական հրաշալի անունը:

Հայ ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան կենտրոնի աշխատակից Սամուէլ Կարապետեանը, որը մինչեւ շարժումն արդէն, գիւղից գիւղ անցնելով, մէկ առ մէկ չափազերել է դաշտային ու լեռնային Ղարաբաղի եկեղեցիները, խաչքարերը, ամրոցները, որոնցով հարուստ է Արցախ աշխարհը: Նրա շնորհիւ է, որ այսօր վերականգնում է Դադիվանքը: Նրա արածը մինչ օրս ամենամեծ գործն է ազատագրուած տարածքի մշակոյթի իւրացման ճանապարհին: Հսկայական է Սամուէլ Կարապետեանի կատարած ուսումնասիրութիւնների նշանակութիւնը, բայց քիչ է առհասարակ, քիչ է ազգի համար: Վաղուց հնամենի հայկական հողի վրայ պիտի մաճկալի երգը լսուէր, ձորէձոր ընկած հայկական մեղեդու մաքրամաքուր արձագանքներով սրբացնէր ամէն մի իր, վաղուց հայ եկեղեցու պատարագը պիտի Տիրոջ բարեհաճ հայեացքի տակ դնէր մեր հողը, պիտի ուսուցիչ ու աշակերտ առաւօտ ծէգին դպրոցի ճանապարհը բռնէին հայերէն ոտանաւոր հեգելով, պիտի...

Այսպէս միայն վերջնականապէս ազատագրուած կը լինէր հայրենի հողի մի մասնիկը, որն ազգի գիտակցութեան մէջ իր ներկայութիւնը կ'ամրապնդէր ու երկմտանքի տեղ չէր թողնի, թէ որեւէ իշխանութիւն կարող է առեւտրական խաղեր անել արեամբ ձեռք բերուած սրբութեան՝ հողի հետ: